

Kołodziejczyk, Anna

Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w. : lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2, 195-208

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Kołodziejczyk

Kompleksy leśne na pograniczu mazowiecko-krzyżacko-litewskim od XV do połowy XVI w. Lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej

Uwagi wstępne

Dzieje pogranicza mazowiecko-krzyżacko-litewskiego w dotychczasowej historiografii omawiano w wielu aspektach, pomijając jednak jego analizę ze względu na zmiany w obszarach leśnych. Stąd też brak rekonstrukcji zasięgu i zmian granicznych obszarów puszczańskich wspomnianego terenu u schyłku średniowiecza i w początkach epoki nowożytnej.

Zagadnieniom związanym z przekształceniami obszarów leśnych tego regionu oraz ich wykozystaniem gospodarczym dużo miejsca poświęcił, w rozprawie dotyczącej Podlasia Aleksander Jabłonowski¹. Natomiast autorem, w opracowaniach którego rozwój osadniczy pogranicza mazowiecko-krzyżacko-litewskiego, a po części także i zagadnienia związane z szatą leśną, był Jerzy Wiśniewski².

Wśród historyków zajmujących się powyższym regionem należy wymienić również Stanisława Alexandrowicza. Jego cenne studia dotyczą powstania i rozkwitu miast podlaskich w XVI i XVII w., a także – co istotne z punktu widzenia niniejszej tematyki kartografii omawianego pogranicza³. Również Józef Maroszek, piszący o dziejach królewskich podlaskich (zwłaszcza dóbr goniądzkich i knyszyńskich)⁴, w jednej ze swych obszernych prac podał dotykając niekiedy zagadnień geograficzno-historycznych także wiele wiadomości o puszczech pogranicza ma-

1 A. Jabłonowski, *Podlasie*, w: *Źródła dziejowe*, t. 17, cz. 1–3: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, cz. 1–3, Warszawa 1908–1910.

2 J. Wiśniewski, *Badania nad dziejami osadnictwa ziem dawnej Jaćwieży i jej pogranicza – wyniki i propozycje*, Rocznik Białostocki, 1981, t. 14, ss. 235–255; idem, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1967, ss. 13–294; idem, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, Warszawa 1975, ss. 9–257; idem, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku.*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1963, ss. 55–57, 67–74.

3 S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (dalej: KHKM), R. XIV, 1966, nr 2, ss. 270–305; idem, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV – I połowa XVII wieku)*, Acta Baltico-Slavica, 1964, t. 1, ss. 137–156; idem, *Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle wczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, KHKM, R. XXVIII, 1980, nr 3, ss. 413–427; idem, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989.

4 J. Maroszek, *Dobra goniądzkie w XVI–XVIII w.*, Białostocczyzna, 1993, nr 4, ss. 3–13; idem, *Dolina Biebrzy w przeszłości do końca XVIII wieku*, Białostocczyzna, 1995, nr 1, ss. 1–21; idem, *Dolina Nereśli w przeszłości*, Białostocczyzna, 1997, nr 2, ss. 3–19; idem, *Zaginione miasto Zygmuntowo*, w: *Miasto–region–społeczeństwo*, Białystok 1992, ss. 51–67; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997.

zowiecko-krzyżacko-litewskiego, najwięcej chyba oprócz wspomnianego Aleksandra Jabłonowskiego⁵.

Źródłami o charakterze podstawowym dla naszego tematu są zawarte w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie zapiski zespołu „Kapiciana” oraz inwentarze i ilustracje dóbr gospodarskich. Szczególnie pomocny był tu zwłaszcza zespół Archiwum Skarbu Koronnego, umożliwiający uzyskanie bogatego materiału faktograficznego, ukazującego obszary omawianych puszczy w XVI oraz początku XVII w.⁶

Wśród źródeł drukowanych najbardziej wartościowe materiały, obrazujące zmiany obszarów puszczańskich pogranicza, zawierają wydawnictwa źródłowe z XIX i XX w., a wśród nich *Archeograficzkeskij sbornik dokumentow otnosiaszczichsja k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi*⁷. Znajdują się tutaj opisy Radziwiłłowskich dóbr rajgrodzko-goniądzkich z początku XVI w., powstałe na potrzeby procesu wytoczonego Radziwiłłom przez Zygmunta I Starego w XVI w. o bezprawne zagospodarowywanie grodzieńskich i podlaskich puszczy gospodarskich⁸.

1. Lasy włości rajgrodzkiej i goniądzkiej do początków XVI stulecia

Uspokojenie sytuacji politycznej w regionie będącym przedmiotem niniejszych rozważań nastąpiło w 1422 r. po podpisaniu traktatu mełneńskiego (potwierdzonego w 1435 r.) oraz wcieleniu okręgu Tykocin, Łopuchowo i Złotoria w 1425 r. w obręb ziemi (oraz puszczy) Grodzieńskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego, spowodowało też rozwój tutaj ruchu osadniczego⁹.

Na miejscu dawnej jaćwieskiej osady Raj po 1422 r. zbudowano gród zwany Rajgrodem¹⁰ i rozpoczęto trzebież lasów w jego okolicach. Wkrótce w tym grodzie powstał ośrodek handlu drewnem. Wiadomo np., że mieszczanin z Łomży Wysław (Wyszek) kupił w 1445 r., w Rajgrodzie drewno od Bartłomieja Słanki, również w tym samym czasie handlował tu drewnem Bajka – mieszczanin pułtuski. Pierwszymi mieszkańcami Rajgrodu byli zapewne także bartnicy i rybacy z Goniądza lub z Grodna. Stąd stopniowo rozszerzała się kolonizacja¹¹.

Wkrótce po 1422 r. powstała Woźna Wieś z młynem o dwóch kołach na rzece Jegrzni, położona na południowy wschód od Rajgrodu, pomiędzy bagnem Choszczewo i błotem Gniłki. Wieś tę posiadał Maciej Woźnieński. Po jego śmierci (wobec nieobecności spadkobierców) przejął ją pomiędzy rokiem 1477 a 1484 namiestnik bielski i goniądzki Olechno Sakowicz i przyłączył do wło-

5 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarchicznej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, passim.

6 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Kapiciana, p. 9, 24, 35, 54, 55, 62, 64; Archiwum Skarbu Koronnego, (dalej: ASK), Inwentarz starostwa goniądzkiego z lipca 1571 r., przez Łukasza Górnickiego spisany, dz. LVI, sygn. G–6; Inwentarz starostwa rajgrodzkiego z 1573 r., dz. LVI, sygn. r–7.

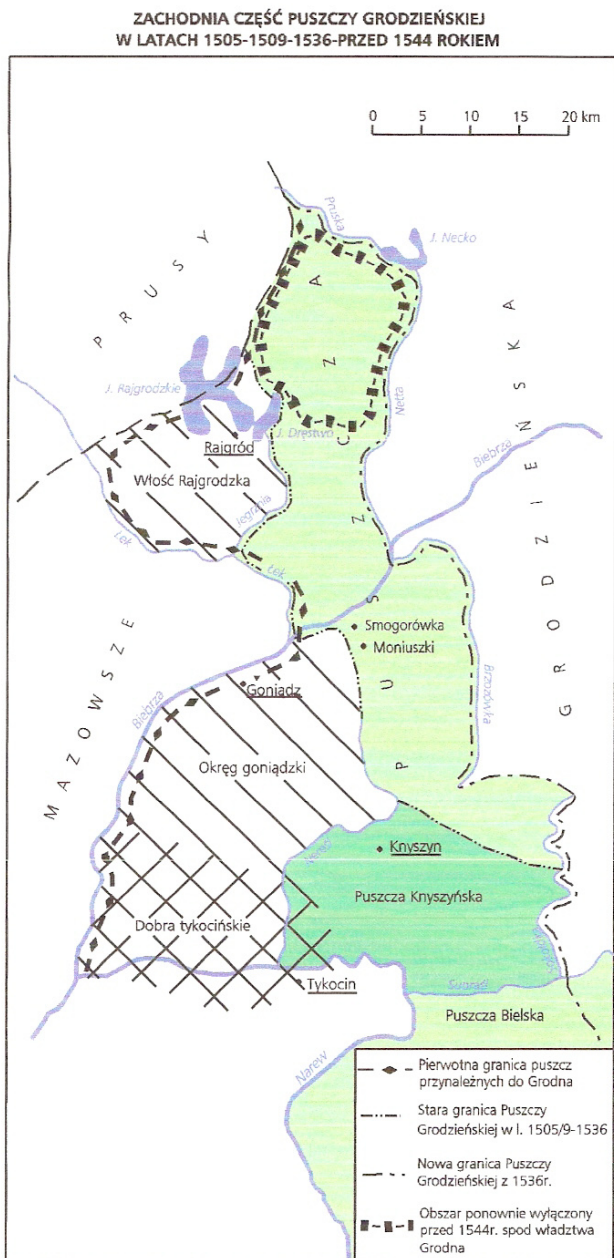
7 *Archeograficzkeskij sbornik dokumentow otnosiaszczichsja k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi, izdawajemij pri upravlenii Wilenskogo uczebnojo okruga* (dalej: ASD), t. 1, Wilna 1867.

8 *Opisanie starych i nowych granic gorodenskich, bielskich i ganiaszkich, proizwiediennoje po korolewskomu powieleniju, Aleksandrom Iwanowiczem Chodkiewiczem, s towarzyszczami*, ASD, t. 1, nr 18, ss. 18–24; *Opisanie starych granic mesczczka Rajgoroda*, ASD, t. 1, nr 19, ss. 25–26.

9 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, ss. 92–93; M. Radoch, *Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko-mazowieckim i litewsko-krzyżackim w latach 1401–1426 (w świetle źródeł krzyżackich)*, w: *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2005, ss. 27–31.

10 Pierwsza znana wzmianka o Rajgrodzie pochodzi z aktu sprzedazy przez Mikołaja z Rajgrodu części dóbr Krzewiec w ziemi wiskiej jego bratu Janowi w 1429 r., por. *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV i XVI wieku*, t. 2, wyd. A. Włodarski, Warszawa 1925, nr 84. Zob. też J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim*, s. 211.

11 *Ibidem*, ss. 211–213.

Źródło: Tereny odebrane Radziwiłłom w wyniku procesu w latach 1529-1536 na mapie Jana Jakubowskiego, *Przykład zmienności granic administracyjnych na Litwie w XVI w.*, Ateneum Wileńskie, R. 10, 1935, s. 163. Mapa zmieniona i uczytelniona przez A. Kołodziejczyk. Opracowanie graficzne M. Pytasz

ści rajgrodzkiej¹². W tym okresie osadzono również wieś plebana rajgrodzkiego Międzyzlesie (później Popowo), położoną wśród lasów przy granicy pruskiej¹³.

Z najwcześniejszych nadań, które prowadziły do trzebień lasów w rejonie włości rajgrodzkiej i rozwoju tam osadnictwa stałego, znane jest także nadanie z 9 maja 1499 r. dla Piotra Barszczewicza Leckiego, mieszczanina z Rajgrodu. Mianowicie Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł wojewoda trocki, późniejszy wojewoda wileński i kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego (zm. w 1522 r.), zarządzający obszarem włości rajgrodzkiej, kiedy pełnił funkcję namiestnika bielskiego (1494–1504)¹⁴, nadał temuż Leckiemu 6 włók lasu z trzema niewielkimi wyrobionymi polami (tzw. przerobkami) w granicach: „począwszy od Dręstwa jeziora dróżką zimną, która idzie do Dręstwa ku Krosiewu [Krasiewo] jeziorku, a z tej drogi w lewą prosto w stróżkę, a tą strużką w Szelistówkę [Solistówka] rzeczkę, gdzie ta strużka wpada”. Na miejscu wcześniej znajdującego się tu lasu i przerobków osadzono wieś Barszcze (na 6 włókach) i postawiono młyn dworski¹⁵.

Także w końcu XV w. w Lesie Czarnym (na zachód od Rajgrodu) osadzono wieś Czarny Las (dziś Czarna Wieś) oraz inne wsie drobnej szlachty pochodzącej m.in. z Mazowsza. Te ostatnie powstały wówczas również pomiędzy jeziorami Rajgrodzkim i Necko (np. Netta czy Jedikowie – Judziki)¹⁶.

Przywilej wielkiego księcia Aleksandra z 11 sierpnia 1503 r. nadawał część lasów włości rajgrodzkiej w Puszczy Grodzieńskiej Pawłowi Pomianowi Grabowskiemu. Nadanie to znajdowało się blisko drogi do Rajgrodu i obejmowało również rzeczkę Solistówkę (Szelistówkę) oraz jezioro Krasiewo (Kraszewo). Na jego obszarze osadzono wsie Pomiany i Łabętnik. Teren ten, zasiedlany przez krewnych Pomiana, jeszcze w połowie XVI w. porośnięty był w części lasem z drzewami bartnymi¹⁷.

Najstarsze znane tutaj osady ułożono także w początku XVI w. na obszarze pomiędzy Lasem Czarnym, położonym w pobliżu Rajgrodu, a rzekami Jegrznią i Elką, gdzie w głębi rozległych bagien istniały duże grądy: Pieńczykowo i Ciszewo (dokładnie koło bagna Orle). Na ich wykarczowanym terenie powstały: Pieńczykowo, Ciszewo i Góra (później Szymany – Góra Łek). Wieś Górę nad rzeką Elk założyli na 40 włókach Szymanowie¹⁸, a grądy Pieńczykowo i Ciszewo zajmowali Pieńczykowscy, obejmując łącznie z przyległymi lasami około 30 włók gruntu¹⁹. W okolicach jeziora Toczyłowo na grądzie wśród bagien nad rzeką Elk Jan, Paweł i Wojciech z Siennickich założyli wieś Toczyłowo, przyjmując dla niej nazwę od pobliskiego jeziora²⁰.

12 W 1536 r. liczyła ona 8 włók osiedlonych i 9 pustych – *Opisanie starych granic mesteczka Rajgoroda*, ASD, t. 1, nr 19, ss. 25–26; I. Kapica-Milewski, *Herbarz*, wyd. Z. Głogier, Kraków 1870, nr 523, ss. 398–399.

13 Biblioteka Czarotoryskich oddział Muzeum Narodowego w Krakowie (dalej: B. Czart.), Dokument odnowienia parafii w Rajgorodzie z 1519 r., rkp nr 1777, k. 305–307.

14 *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, pod red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik 1994, nr 1089, s. 143.

15 AGAD, Kapiciana, p. 35, k. 94.

16 *Opisanie starych granic mesteczka Rajgoroda*, s. 25; J. Wiśniewski, *Opisanie osadnictwa w powiecie grajewskim*, s. 215.

17 AGAD, Kapiciana, p. 55, k. 89; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, ss. 85–86.

18 AGAD, Kopia warszawska Metryki Litewskiej (dalej: KWML), sygn. 211, k. 996–998. Znajdują się tutaj dokumenty nowego przywileju wystawionego na tę wieś w 1555 r.

19 Ibidem, k. 991–994, gdzie przywilej z połowy XVI w. na Ciszewo i Pieńczykowo; I. Kapica-Milewski, op. cit., nr 403, s. 319.

20 AGAD, KWML, sygn. 211, k. 987–990; I. Kapica-Milewski, op. cit., nr 556, s. 428.

Te nieliczne informacje źródłowe wskazują, że co najmniej do początku XVI stulecia obszar lasów włości rajgrodzkiej był jednak słabo skolonizowany, a osady powstały głównie na południe od Rajgrodu lub przy drodze z Grodna na Mazowsze²¹.

Najważniejszy ośrodek osadniczy i handlowy kolejnej z omawianych włości, czyli włości goniądzkiej – Goniądz, stał się w XV w. centrum handlu drewnem z okolicznych puszczy. Mieszkańcy Goniądza handlowali z łomżanami, a w latach 1421–1434 z Gdańskiem i Toruniem. Do grona tutejszych kupców, prowadzących sprzedaż drewna w XV w., należeli np. Klymans (Klemens z Goniądza)²², Paweł z Goniądza i Jakub²³. Ogółem na trzydzieści trzy zapisy o działalności handlowej na Podlasiu w XV w. (bez Brześcia) Goniądz pojawia się trzy razy²⁴.

Większe nadanie we włościach goniądzkiej i rajgrodzkiej na rzecz osoby prywatnej miało miejsce dopiero w 1505 r. Dobra Goniądz i Rajgród wraz z okolicznymi lasami, czyli najbardziej na zachód wysuniętą częścią Puszczy Grodzieńskiej, otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka książę Michał Gliński marszałek dworny i bliski współpracownik wielkiego księcia²⁵. Jednocześnie objął on funkcję namiestnika bielskiego. Rejon ten nie powrócił już do Puszczy Grodzieńskiej, stając się od początku XVI w. częścią (północną) Podlasia.

Działalność gospodarcza (wyrąb drewna) oraz osadnicza prowadzona w XV stuleciu (z ramienia wielkiego księcia) oraz w pierwszym dziesięcioleciu XVI w. (od 1505 r. przez Glińskiego) spowodowała zmniejszenie obszaru puszczańskigo na terenie włości goniądzkiej (czyli Puszczy Grodzieńskiej). Przed 1509 r. powstały zapewne we włości goniądzkiej wsie: Szaciły, Smogorówka, Krzeczce, Klewianka, Piwowary, Dziemidy, Szpakowo Stare, Szpakowo Wielkie, Dudki, Potoczyna, Przytulanka, Rusaki, Konopki, Gińcze, Krasowo, Zaprudzie i Boguszewo, łącznie na ponad 355 włókach²⁶.

2. Dobra goniądzko-rajgrodzkie Radziwiłłów

Włość goniądzką i rajgrodzką łącznie z Goniądzem i Rajgrodem (po ucieczce księcia Glińskiego 14 marca 1508 r.²⁷) wraz z istniejącymi już wsiami drobnej szlachty, otrzymał w Wilnie 1 stycznia 1509 r. wojewoda Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł²⁸. Znał je już dobrze z czasów, gdy był starostą bielskim. Obejmowały one Rajgród i Goniądz wraz z należącym do nich arealem włości. Do-

21 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, ss. 80–84.

22 *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV i XVI wieku*, t. 3, nr 12–14, s. 622.

23 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 26.

24 Z. Romaniuk, *Kontakty handlowe miast podlaskich z Gdańskiem w XV wieku*, w: *Male miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, pod. red. M. Zemły, Supraśl 2002, ss. 69–87.

25 A. Jabłonowski (*Podlasie*, cz. 2, s. 132) bez podania źródła pisze, że nastąpiło to w 1505 r. Historycy opierają się w większości na tej dacie, chociaż J. Wiśniewski (*Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 89) podaje inną jej interpretację, też, niestety, niejednoznaczną. Twierdzi on, że nadanie to miało miejsce „po 1503 roku”. Z kolei w innych pracach (*Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny: geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, Acta Baltico-Slavica, 1977, t. 11, s. 25 oraz *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*, w: *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, Wrocław 1980, s. 19) daty nie sprecyzowano, określając ją jako „około 1500 r.” Ostatnio K. Pietkiewicz (*Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*) Poznań 1995, s. 122 oraz J. Kloza, J. Maroszek (op. cit., s. 19) podają słusznie rok 1505 jako termin tej darowizny.

26 AGAD, ASK, Inwentarz starostwa goniądzkiego z lipca 1571 r., dz. LVI, G–6, k. 46–66. Wymieniono je tutaj po raz pierwszy, lecz ich usytuowanie we wschodniej, kolonizowanej szybciej (już w XV w.) części powiatu goniądzkiego kaže się domyślać ich przedradziwiłłowskiej proveniencji.

27 Bliżej o zdradzie Glińskiego – K. Pietkiewicz, op. cit., ss. 97–99, 113–124 (gdzie sprostowanie błędów w dotychczasowej historiografii).

28 M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa 1985, ss. 94–95.

dać należy, iż obszar ten był znacznie mniejszy niż określony w podających nieprawdę dokumentach, którymi podpierali się Radziwiłłowie w okresie sporu o te dobra w początku XVI stulecia (o którym niżej)²⁹. Uzyskanie nadania na dobra rajgrodzko-goniądzkie rozpoczęło budowę podlaskiego państwa Radziwiłłów, dało też początek ożywionej kolonizacji powyższych włości oraz kolonizacji tamże puszczy na dużą skalę³⁰. W 1517 r. Mikołaj Radziwiłł uzyskał akt egzempcyjny, który dobra podlaskie Radziwiłłów wyjmował spod prawa pospolitego. Od tej pory podlegały one pod względem sądowym, administracyjnym i wojskowym bezpośrednio królowi lub komisarzom wyznaczonym przez władzę³¹.

Radziwiłłowie zwolnieni zostali z wszelkich opłat i ciężarów na rzecz skarbu wielkksiążęcego³². Do nich należało też odtąd wyłączne prawo nadawania dóbr w obrębie włości objętych egzempcją oraz wydawanie zezwoleń na ich zamianę lub sprzedaż. Nadania Radziwiłłów obejmowały różny areal – od kilku do kilkudziesięciu włości. Posiadłości na Podlasiu traktowali Radziwiłłowie jak udzielne księstwo. Ustanawiali np. nadzwyczajne opłaty targowe i jarmarczne w dobrach rajgrodzkich, pobierali także cła od osób wjeżdżających i wyjeżdżających do Prus w wysokości „po dwa grosze i po dwa pieniądze litewskie”, na co skarżyli się poddani z Rajrodu³³. Oprócz Rajrodu i Goniądza, Radziwiłłowie uzyskali na Podlasiu od Aleksandra Jagiellończyka (zapewne w 1501 r.) także majątek Waniewo w ziemi bielskiej oraz z nadania Zygmunta I Starego w 1522 r. dobra węgrowskie³⁴.

W Goniądzu głównej swojej siedzibie na Podlasiu – Radziwiłłowie rezydowali we wzniesionym nad Biebrzą drewnianym zamku z czterema górującymi nad nim wieżami. Jego budowę rozpoczął zapewne jeszcze Michał Gliński³⁵. Posiadłości podlaskie podzielili z czasem pod względem administracyjnym na kilka włości: rajgrodzką, goniądzką, knyszynską, waniewską i węgrowską, którymi zarządzali powołani przez nich starostowie. Włości te dzieliły się z kolei na mniejsze wójtostwa z wójtami na czele³⁶.

29 AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 7550, nr 7563, nr 7564 (widymaty przywileju z 1529 r.). Według tych dokumentów dobra rajgrodzko-goniądzkie miały się zamykać się w granicach biegnących: rzeką Elk, granicą pruską, rzeką Pruska, brzegami jeziora Necko i dalej wzdłuż rzek Netta, Biebrza, Brzozówka (Wielka Struga), Czarna (Sokolodka Lacka), Supraśl, Narew i ponownie Biebrzą – E. Bagińska, *Kształtowanie się dziedzictwa Radziwiłłów birzańskich na Podlasiu w XVII w.*, Białostocka, 1995, nr 3, 1996, ss. 20–21; M. Malczewska, op. cit., ss. 94–95.

30 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, ss. 90–91. Zob. też I. T. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-goniądzkie państwo Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI wieku*, Przegląd Historyczny, 1907, t. 4, z. 1, ss. 163–164.

31 AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, Krzysztof z Szydłowca kanclerz wielki koronny oznajmia, że Jan Mikołajewicz Radziwiłł podczaszy nadworny Wielkiego Księstwa Litewskiego domagał się, by wydał widymus przywileju króla Zygmunta Starego z 25 września 1517 r. zawierający akt poddania ziemian z dóbr rajgrodzko-goniądzkich Mikołajowi Radziwiłłowi, co uczynił, Nowe Miasto Korczyn 14 czerwca 1529 r., nr 7566.

32 A. Jabłonowski, op. cit., ss. 238–239; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, ss. 72–73; M. Malczewska, op. cit., ss. 95–96.

33 *Opisanie starych granic mestecka Rajgoroda*, s. 25.

34 J. Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa w XV–XVII wieku*, Rocznik Mazowiecki, 1970, t. 3, 1970, s. 269. Dobra waniewskie stanowiły odrębną włość w ziemi bielskiej z centrum w miasteczku Waniewo, zarządzaną przez starostów radziwiłłowskich, oddzieloną od dóbr rajgrodzko-goniądzkich dobrami tykocińskimi, które w 1433 r. otrzymał od Zygmunta Kiejstutowicza Jan Gasztold, por. AGAD, Kapiciana, p. 9, k. 180–181, 196–197.

35 AGAD, ASK, Inwentarz starostwa goniądzkiego z lipca 1571 r., dz. LVI, G–6, k. 1–4v; A. Jabłonowski, op. cit., cz. 3, ss. 209–210; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, ss. 66–68; J. Kloza, J. Maroszek, op. cit., ss. 135–137. Dodać warto, że Goniądz wyrósł również na duży ośrodek rybołówstwa. W 1571 r. działało tutaj 51 rybaków, a cech rybacki w 1624 r. otrzymał swój statut. W sąsiedztwie miasta istniała wieś Rybaki, zapewne w XV w. służebna. Zob. J. Kloza, J. Maroszek, op. cit., s. 44.

36 *Opisanie imienia Ganiazkiego, Rajgrodzkiego, Knyszynskiego i Waniewskiego*, ss. 31–32. Opis ten powstał po 1522 r. w związku z podziałem rodzinnym schedy po Mikołaju Mikołajewiczu Radziwiłł, por. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1522–*

Mikołaj Radziwiłł, a potem jego następcy, prowadzili intensywną trzebież i kolonizację puszczy w włościach rajgrodzkiej i goniądzkiej. Zakładano nowe wsie. Wycinano ogromne ilości drewna, które spławiano do Gdańska, bądź jeśli było pośledniejszego gatunku na miejscu przerabiano na smołę i inne produkty, które dopiero w takiej postaci wysyłano szkutami również do Gdańska³⁷.

Za Radziwiłłów osadnictwo objęło w lasach włości rajgrodzkiej teren zwłaszcza od jeziora Dręstwo (dokładnie od granic wspomnianych Barszczów) po jezioro Necko i rzekę Nettę. Uprawie ziemi sprzyjały warunki glebowe i hydrologiczne³⁸. Osadzono tu przed 1519 r. Wojciecha Reszkę, który otrzymał nadanie dające początek wsi Krzewo Małe (później nazywanej Reszki). Powiększono również nadanie dla ówczesnego proboszcza rajgrodzkiego Stanisława Wilka o folwark koło granicy pruskiej, nazwany później Wilkowo. Wówczas powstała także wieś Solistowo³⁹. Z kolei przed 1522 r. Jan Żrobek otrzymał 19 włók z części wsi Solistowo przy drodze grodzieńskiej oraz siedlisko Brzozowe i młyn Dylnikowski, które dały początek wójtostwu Żrobki⁴⁰. Przed 1529 r. osadzono na 3 włókach folwark tworzący wójtostwo rajgrodzkie, który otrzymał Lorenc Wojdowski z Prus. Również przed 1529 r. nad jeziorem Krzewo Wielkie nadział ziemi uzyskał Tomasz Kukowski, dając początek wsi Kukowo⁴¹, Rutkowscy z kolei założyli wieś chłopską Wola Rutkowska (dziś Rutki Stare i Nowe), a Białosukniowie Grabowscy wieś Wola Białosuknie (dziś Grabowo)⁴².

W rezultacie akcji osadniczej dobra rajgrodzkie rozciągały się od Rajgrodu w kierunku: „Grodna na pięć mil (ponad 41 km) aż do rzeki, rzeczonej Mieta [Netta], grodzieńskiej, a z drugiej strony do Goniądzka na drugie pięć mil”⁴³. Spadkobierca wojewody Mikołaja Radziwiłła – Jan Radziwiłł podczaszy litewski i starosta żmudzki (zm. w 1542 r.) 21 sierpnia 1526 r. uzyskał przywilej na karczmę nad brzegiem rzeki Netty przy drodze biegnącej z Grodna do Prawdziszek⁴⁴.

Do końca XVI w. północną część województwa podlaskiego, którą obejmowały lasy rajgrodzkie, pozbawiono najwartościowszych zasobów leśnych. Zajęto większość obszarów nadających się tutaj do zasiedlenia i rolniczego użytkowania, głównie w związku z działalnością osadniczą Radziwiłłów w XVI w.

W obszarze włości rajgrodzkiej zachowały się jeszcze bory na terenach piaszczystych, nienadających się pod uprawy rolne, oraz drzewostan na ziemiach podmokłych lub wręcz bagiennych. Wśród nich można wymienić: bór miejski Koniewo (dziś Okuniowiec), usytuowany między odnogami Jeziora Rajgrodzkiego – na zachód i południowy zachód od Rajgrodu, bór Rybczyzna – ciągnący się od gruntów miejskich Rajgrodu na południowy wschód pod wieś Kuligi, granicząc na wschodzie z rzeką Jęgrznia, a na południu z borem Belda. Ten ostatni rozciągał się od Jeziora Rajgrodzkiego, a na wschodzie graniczył z borem Czarnym (Czarnym Lasem) na linii wsi Miecze, Da-

1530). *Teismų bylių knyga 4*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkiėnė, E. Gudavičius, J. Karpavičienė, S. Viskantaitė, Vilnius 1997, nr 7, ss. 45–46; zob. też I. T. Baranowski, op. cit., ss. 163–167; A. Jabłonowski, op. cit., cz. 2, ss. 209–210.

37 A. Jabłonowski, op. cit., cz. 3, s. 85, 188.

38 AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 213, k. 16; Metryka Koronna, sygn. 142, k. 120–120 v.

39 B. Czart., Dokument odnowienia parafii w Rajgordzie z 1519 r., rkp 1777, ss. 305–307; I. Kapica-Milewski, op. cit., nr 457, s. 353.

40 AGAD, Kapiciana, p. 55, k. 95; *Opisanie imienia Ganiazkiego, Rajgrodzkiego, Knyszinskiego i Waniewskiego*, ss. 31–32. W pochodzącym 1536 r. *Opisanu starych granic mesteczka Rajgoroda*, s. 25 podano, że Jan Żrobek: „wykopał z nowego korzenia –”, z podania wojewody Radziwiłła, jedno swoje sioło na pięćdziesięciu włókach, a dla siebie pięć włók”.

41 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 91.

42 *Opisanie starych granic mesteczka Rajgoroda*, s. 25.

43 „– ku Gorodnu na piat mil aliż do rieki, rieczonej Mieta, gorodenskoj, a z drugoj strony ku Hanieziu na druguju piat mil” – ibidem.

44 AGAD, KWML, sygn. 199, k. 404–405.

nowo, Turczynowo, Łazarze i Kosily. Na południu zaś bór Belda sięgał do Błot Pieńczykowskich, też zapewne pokrytych podmokłymi lasami. Jego częścią składową lub odrębnym obszarem leśnym, położonym między odnogą Jeziora Rajgrodzkiego a jeziorem Dręstwo, był zapewne bór Pasznia⁴⁵.

Podobnie jak w przypadku lasów włości rajgrodzkiej, tak i na terenie puszczy włości goniądzkiej najprężniejszy okres kolonizacji przypadał na lata 1509–1529 w związku z działalnością Radziwiłłów, chociaż wiele wsi i majątności szlacheckich powstało na terenie puszczy w ramach wcześniejszych nadań wielkksiążęcych⁴⁶. Otrzymałszy dobra goniądzkie, Radziwiłłowie potwierdzali szlachcie prawo do posiadanych wcześniej majątności, bardzo często poszerzając zresztą nadanie. Wzmogli dzięki temu wykorzystanie zasobów leśnych i zagospodarowanie puszczy we włości goniądzkiej, pozostawiając tylko nieużyteczne w większości dla osadnictwa obszary bagienne i podmokłe lasy w zachodniej jej części. O postępach osadnictwa w omawianej puszczy na początku XVI w. wnosić można z *Opisania imienia Ganiazskago, Rajgrodzkago, Knyszinskago i Waniewskago* z 1522 r.⁴⁷ oraz *Opisania starych i nowych granic gorodenskich, bielskich i ganiazskich* z 1529 r.⁴⁸ Informują one o istniejących wówczas na tym obszarze osadach, jednak w przypadku wielu z nich nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy powstały z inicjatywy Radziwiłłów, czy też stanowiły zagospodarowane obszary wcześniejszych nadań⁴⁹. Do tej ostatniej kategorii należało wójtostwo Długołęka Józefa Bajki (100 włók)⁵⁰, dobra Mikicin Stanisława Sławskiego (40 włók) wraz z młynem na Brzozówce⁵¹, dobra szlachcica Grzegorza Taurusa (20 włók) na Dzieciołowie⁵², wójtostwo Karpa Józefowicza na Zabieliu i Jaćwieży Wielkiej (80 włók z młynem na rzece Brzozówce)⁵³.

Powiększono również wójtostwo kalinowskie oddane w ręce Iwana Michajłowicza Chorewicza, podskarbiego Radziwiłła i starosty pińskiego, z siedmioma wsiami: Bagno (25 włók), Wola (49 włók), Zakościelna Kalinówka (28 włók), Zablotna Kalinówka (15 włók), Nereśl Wielka

45 AGAD, Zbiór Kartograficzny, Mapy sądowe XVIII wieku, Mappa gruntów z lasami y placów miasta J. K. Mści Raygroda z decyzji prześwietnej kommissy od stanów Rzeplitej upoważoney według lustracji roku 1576 y innych, całością niżej wyrażonych włok, zawarta. Tudzież grunta od folwarków starościskich przez mieszczan zabrane a przez sąd komisarSKI do tychże folwarków przywrócone okazująca. Roku 1776 miesiąca maja dnia 20 sporządzona, sygn. 365–370.

46 J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, ss. 19–20.

47 *Opisanie imienia Ganiazskago, Rajgrodzkago, Knyszinskago i Waniewskago*, ss. 31–32.

48 *Opisanie starych i nowych granic gorodenskich, bielskich i ganiazskich*, ss. 18–24.

49 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 72.

50 Józef Bajka otrzymał przed lutym 1505 r. z rąk Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła, jako namiestnika bielskiego, nadanie na założone przez niego z woli hospodara wójtostwo długołęckie nad rzeką Nereślą. Wójtostwo to odebrał mu Radziwiłł po przejściu dóbr rajgrodzko-goniądzkich – *Opisanie starych i nowych granic gorodenskich, bielskich i ganiazskich*, s. 24; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 76, przyp. nr 186.

51 Jan Sławski w 1493 r. otrzymał nadanie na dobra Mikicin od wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka – I. Kapica-Milewski, op. cit., nr 496, s. 376. W 1519 r. zatwierdził je Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, Fond 1, nr 64.

52 I. Kapica-Milewski, op. cit., nr 548, ss. 425–426.

53 Wójtostwo Karpa Józefowicza w 1522 r., wówczas jeszcze na 77,5 włokach (w tym 10 włók wójtowskich) nazywano jeszcze moniuszkowskim od jego pierwszego właściciela Macieja Moniuszki – *Opisanie imienia Ganiazskago, Rajgrodzkago, Knyszinskago i Waniewskago*, ss. 31–32. Karp Józefowicz przejął wójtostwo zabielskie i jaćwieskie po zawarciu związku małżeńskiego z Pelagią Hryńkówną (pomiędzy 1519 a 1522 r.), która mu je wniosła w spadku po pierwszym mężu Mordasie Bolotowiczu. Tenże z kolei swoje dobra kupił za zezwoleniem Aleksandra Jagiellończyka od Macieja Moniuszki w lutym 1505 r. Centralne Archiwum Akt Dawnych Rosji w Moskwie, Fond 389, op. 1, nr 18, k. 11v–12; *Opisanie starych i nowych granic gorodenskich, bielskich i ganiazskich*, ss. 22–23; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, ss. 77–78.

(24 włóki), Mała Nereśl (6 włók) i Guzowo (bez podanych włók, zapewne 5)⁵⁴ oraz dwoma jeziorami i dwoma młynami na nich o jednym kole⁵⁵.

Zapewne z inicjatywy Radziwiłłów powstały natomiast w latach 1509–1529 wsie: Jaświły (40 włók), Romiejki i Jaćwież Sucha (razem 30 włók). W Puszczy Bielskiej założono nowe jednostki osadnicze: wójtostwo Knyszyn (w 1522 r. obejmowało 97 włók, w tym 10 wójtowskich, a w 1529 r. – 113 włók) z pięcioma młynami: dwoma na rzece Nereśli (jeden nazwano – Mieszkowskim), dwoma na rzece Jaskrze (jeden świeżo budowany od 1522 r., drugi stary) oraz młynem „na łodziach” Mikołaja rudnika. W wójtostwie knyżyńskim działały także w 1522 r. rudnice, przynoszące 16 kop groszy dochodu rocznie⁵⁶. Powstały również: majątność leśniczego Stanisława (14 włók), wójtostwo ziemianina Mikołaja Pęskiego w Głębokim Stoku (wówczas liczyło już 20 włók), dwa wójtostwa w Dobrzyniewie – Waśka (50 włók) i Łukasza (100 włók). Ponadto różne, niesprecyzowane bliżej „obrębny” leśne rozdano do karczowania szlachcie: Grzegorzowi Strzelcowi, Waśkowi, Chryńniczowski, Leńcowi, Zinowi, Łukaszowi i Jesipowi. W grupie osad założonych z inicjatywy Radziwiłłów znalazły się też miejscowości: Jedeski (Jodeszki), Maciesze (z wójtostwem wójta Mikołaja) i Gurbicze. Ich areal podczas przeprowadzonej rewizji wynosił wraz ze Szpakowem⁵⁷, do którego należał młyn na rzece Nereśli, około „połtorasta włók”⁵⁸. Na Nereśli działały wówczas również młyny – Radziwiłłowski Ruda oraz młyn Lewonie⁵⁹.

Obszar ziemi wziętej pod uprawę w lasach włości goniądzkiej, bielskiej i Puszczy Grodzieńskiej, poddawanej stopniowemu karczunkowi i kolonizacji w latach 1509–1529, wynosił około 1000 włók (ponad 17 tys. hektarów). Liczbę tę oszacowali świadkowie (w tym osocznicy) podczas procesu królewskiego przeciwko Radziwiłłom w 1536 r.: „Suma wszystkich włók wypisanych, które na lewo za granicą starą na Grodzieńskiej i na Bielskiej puszczy wyrobiono: osiemset i pięćdziesiąt włók – –, a w tych osadach [Szpakowo, Jedeski, Maciesze, Gurbicze] i w ich obrębach może być ze 150 włók”, czyli razem około 1000 włók⁶⁰.

Wspomnieć należy, iż w obrębie swojego państwa rajgrodzko-goniądzkiego Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł ufundował dwa kościoły w Goniądzu (20 kwietnia 1511 r. i w 1520 r.) oraz w 1521 r. mansjonarię dla sześciu kapłanów i kleryka przy tutejszym kościele parafialnym⁶¹. Uposażył też już

54 W *Opisaniu imienia Ganiazkiego, Rajgrodzkiego, Knyszynskiego i Waniewskiego*, ss. 31–32, z 1522 r. podano całkowity areal wójtostwa kalinowskiego – 152 włóki, natomiast zsumowanie wszystkich włók uprawnych wsi składających się na to wójtostwo, a wymienionych w *Opisaniu starych i nowych granic gorodenskich, bielskich i ganiazskich*, s. 23 z 1529 r. – daje liczbę 147 włók. Różnicę tę zapewne stanowiło 5 włók przynależnych do wsi Guzowo.

55 Majątek Kalinówka otrzymał Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł jeszcze od Aleksandra Jagiellończyka – *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich nadanych przez Króla Zygmunta I synowi Jego królewiczowi Zygmunтови Augustowi, od dóbr Raygrodzkich i Goniądzkich należących do Jana Radziwiłła Starosty Żmudzkiego, uskutecznione w r. 1536*, Ateneum, 1842, t. 1, s. 76.

56 *Opisanie imienia Ganiazkiego, Rajgrodzkiego, Knyszynskiego i Waniewskiego*, ss. 31–32.

57 W początkach XVI w. istniały na Podlasiu dwie osady o nazwie Szpakowo. Jedna, znajdująca się na zachodnim brzegu rzeki Nereśli, była spadkiem Mikołaja Radziwiłła po Zofii i Stanisławie Szpakach-Węgrowskich, zatwierdzonym jeszcze przez króla Aleksandra Jagiellończyka. Druga powstała w czasie osadzania dóbr goniądzkich na wschodnim brzegu tej rzeki. Por. *Opisanie starych i nowych granic gorodenskich, bielskich i ganiazskich*, w: ASD, t. 1, nr 18, s. 19.

58 Na wezwanie komisji dokonującej opisu granic włości radziwiłłowskich nie stawili się przedstawiciele Radziwiłłów, którzy mogliby je dokładnie określić – ibidem, s. 23; J. Maroszek, *Dolina Nereśli*, ss. 4–5.

59 *Opisanie starych i nowych granic gorodenskich, bielskich i ganiazskich*, s. 20.

60 Ibidem, ss. 19–23.

61 AGAD, Kapiciana, p. 24, k. 577–582. Obszernie o fundacjach i donacjach kościelnych Radziwiłłów w Goniądzu piszą J. Kloza, J. Maroszek, op. cit., ss. 25–27. W monografii tej zamieszczono również dokumenty fundacyjne obrazujące tę działalność – ibidem, ss. 123–128; por. także W. Przyjałowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 1, Petersburg 1860, s. 97.

istniejące parafie: w Dobrzyniewie (9 czerwca 1519 r.), w Rajgrodzie (4 lipca 1519 r.) i w Knyszynie (5 lipca 1520 r.)⁶².

Nad rzeką Narwią Radziwiłłowie zetknęli się na początku XVI w. z podobną akcją osadniczą, prowadzoną z Tykocina przez Gasztołdów, dochodząca: „do granic szlchetnego Jana Szorca, poddanego pana Gasztołdowego”⁶³.

O wielkości lasów włości goniądzkiej poddanej kolonizacji przez Radziwiłłów od początku XVI w. aż do 1536 r. i jej efektach, informują sprawozdania wspomnianej wielkksiążęcej komisji wysłanej w celu zbadania przebiegu granic dóbr rajgrodzko-goniądzkich. W *Opisaniu starych granic ganiaszkich* z 1536 r. zanotowano informację wskazującą, że po przeszło dwudziestoletniej działalności osadniczej: „nie mają sami Radziwiłłowie żadnej najmniejszej części lasów i borów goniądzkich w starych swoich granicach opisania goniądzkiego starszego i dawniejszego”, czyli w granicach uznawanych za zgodne z nadaniem wielkiego księcia litewskiego, a ustalonych przez wielkksiążęce komisje graniczne w 1536 r.⁶⁴ Wiadomości o lasach goniądzkich z tego samego roku znajdujemy też w *Odgraniczeniu sądowym dóbr grodzieńskich i bielskich* z 1536 r., gdzie wspomniano o „lasach i dubrowach” w jej obszarze⁶⁵. Około tej daty pojawił się także termin „Puszcza Goniądzka” („Haniazkaja puszcza”)⁶⁶.

3. Proces przeciwko Radziwiłłom o zagarnięcie dóbr wielkksiążęcych

Bezpośrednie sąsiedztwo podlaskich majątności Radziwiłłów i Gasztołdów powodowało liczne konikty, przeradzające się niejednokrotnie niemal w lokalną wojnę. Skargi Olbrachta Gasztołda doprowadziły do zainteresowania się parą królewskiej (a zwłaszcza królowej Bony) sprawą granic dóbr rajgrodzko-goniądzkich z tykocińskimi. Było to o tyle zrozumiałe, że w 1524 r. królowa otrzymała wieczyste od Zygmunta Starego Puszcę Grodzieńską, obejmującą lasy na zachód i południowy wschód od Grodna, graniczącą m.in. z dobrami goniądzko-rajgrodzkimi Radziwiłłów⁶⁷. W cztery lata później, w 1528 r., Bona uzyskała również ustne pozwolenie królewskie na wykup zastawionych dóbr królewskich, w tym i na Podlasiu, potwierdzone na piśmie w 1536 r. Dążąc do odbudowania podstaw gospodarczych dynastii, poczęła rewidować tytuły prawne możliwych do posiadanych darowizn, zwłaszcza graniczących z dobrami wielkksiążęcymi oddanymi w jej ręce⁶⁸.

Wobec powyższych okoliczności, w 1528 r., Radziwiłłom postawiono zarzut przywłaszczenia ziem i puszczy wielkksiążęcych, sąsiadujących z ich dobrami goniądzko-rajgrodzkimi. Aby uprzedzić niezadowolone królewskie, biskup zmużdzki Mikołaj Radziwiłł, jeden z dziedziców wojewody wileńskiego – Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła, 18 grudnia 1528 r. podarował w spadku Zygmuntowi Augustowi dobra knyszyńskie, które leżały w Puszczy Bielskiej pomiędzy rzekami Nereślą i Czarną⁶⁹.

62 AGAD, Kapiciana, p. 54, k. 608–609; I. T. Baranowski, op. cit., ss. 62–74, 158–169.

63 *Opisanie starych granic ganiaszkich*, w: ASD, t. 1, nr 20, s. 27; I. Kapica-Milewski, op. cit., nr 532, ss. 404–409. Wieś Szorców, zwana Cibarzewo (później Cibarzewo-Szorze, Szorce), założona została już w początkach XV w. – J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, s. 19.

64 *Opisanie starych granic ganiaszkich*, s. 28; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 39.

65 *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich [z 4 XI] roku 1536*, s. 71.

66 *Rewizja granic puszczy Grodzieńskiej [z ok. 1529 r.]*, wyd. J. I. Kraszewski (wraz z listem J. Jaroszewicza), Athenaeum, 1847, t. 1, s. 102: „ja [Jakim Diczko] ot pana swojego [Mikołaja Radziwiłła] w Haniazkaj puszczy leśnikom był”.

67 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, ss. 55–57, 67–74.

68 W. Pocięcha, *Królowa Bona (1494–1557)*, t. 3, Poznań 1958, ss. 68–69, 101.

69 B. Czart., *Teki Naruszewicza* 79, ss. 463–473. Dokument zapisu dóbr knyszyńskich Zygmuntowi Augustowi również w: *Acta Tomiciana*, t. 10, Poznań 1899, nr 464, ss. 445–446.

Nie powstrzymało to jednak pary królewskiej od wytoczenia Radziwiłłom procesu o bezprawne zajęcie dóbr wielkksiążęcych⁷⁰. Proces ten poprzedziło wysłanie 1 listopada 1529 r. komisji złożonej głównie z powierników królowej Bony: starosty brzeskiego Aleksandra Chodkiewicza, marszałka wielkksiążęcego Macieja Wojciechowicza Kłoczki, ciwuna wileńskiego Szymka Mackiewicza i diaka wielkksiążęcego Bohdana Mackowicza Szaciłły w celu zbadania faktycznego przebiegu granic goniądzko-rajgrodzkich⁷¹. Przebieg dawniejszych granic zrekonstruowano na podstawie zeznań miejscowej szlachty i osoczników. Świadkowie zapewne częściowo stronniczo zeznawali na rzecz królowej (ze strachu przed nią), a częściowo też z zemsty na panoszących się dotychczas Radziwiłłach⁷². Efekty pracy komisji stały się podstawą do przeprowadzonej 24 maja 1536 r. rozprawy przed sądem królewskim przeciwko Radziwiłłom w sprawie dóbr rajgrodzko-goniądzkich. Sprawdzono przywileje wielkksiążęce wydane Radziwiłłom, przesłuchano świadków, którzy zeznawali na temat przebiegu dawnych i obecnych granic spornego terenu⁷³.

Świadkowie stwierdzili, że Radziwiłłowie mieli prawo tylko do obszaru włości rajgrodzkiej na pół mili (ponad 4 km) od ratusza rajgrodzkiego: „starcy mówią, iż starodawna granica rajgrodzka była i jest od ratusza rajgrodzkiego na pół mili”. Jednocześnie owi „starcy” zeznali, że już książę Michał Gliński, gdy był właścicielem Rajrodu: „wstępował szerzej na wszystkie strony, ale jemu tego z Grodna mocno zabraniano”⁷⁴. Król wobec potwierdzenia zarzutu, iż Radziwiłłowie byli winni zagarnięcia części wielkksiążęcej puszczy, postanowił o ponownym rozgraniczeniu dóbr, a następnie o odebraniu Radziwiłłom części uznanej za wielkksiążęcą. Rozgraniczenie przeprowadziła strona wielkksiążęca, wobec jednostronnego odstąpienia strony radziwiłłowskiej, czyli rezygnacji, ze względu na spór o początek granicy⁷⁵. Komisja ta pod przewodnictwem podkomorzego bielskiego Jana Skwarka (Gąssowskiego) z Ossowa sypała kopce graniczne od pierwszego do czwartego listopada 1536 r., wiedziona przez świadków, którzy pokazywali przebieg wcześniejszej granicy⁷⁶.

W wyniku procesu ponownie rozgraniczono dobra Radziwiłłowskie, a włości rajgrodzko-goniądzkie od posiadłości grodzieńskich (Puszczy Grodzieńskiej) Bony, co zatwierdził król w Krakowie 25 listopada 1536 r. Radziwiłłowie, jak wynika z obliczeń Jerzego Wiśniewskiego, utracili pas ziemi długości około 70 km i szerokości 12–21 km, zamykający w sobie części dóbr (puszczy) nie tylko rajgrodzkich, ale i goniądzkich – z kilkudziesięcioma nowo osadzonymi przez nich wsiami⁷⁷. Niestety, dane te są na tyle ogólne, że określenie areалу interesującego nas obszaru może być tylko szacunkowe. Utrzymując dla tego pasa długość 70 km oraz wyliczając średnią arytmetyczną szerokości (16,5 km), możemy podać w przybliżeniu, że był to zagospodarowany obszar wielkości 115 500 ha, który wcześniej przeważnie porastały puszcze.

70 W. Pocięcha, op. cit., ss. 43–46, 75–78.

71 *Opisanie starych i nowych granic gorodenskich, bielskich i ganiazskich*, ss. 18–24, gdzie wydawca mylnie datował dokument na 1536 r.; por. W. Pocięcha, op. cit., ss. 159–160 i przyp. 104; S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe*, s. 292.

72 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, ss. 98–99; J. Kloza, J. Maroszek, op. cit., s. 39.

73 *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich [z 4 XI] roku 1536*, ss. 74–77.

74 *Opisanie starych granic mesczczka Rajgoroda*, ss. 25–26.

75 Komisarze królowej twierdzili, że początek granicy znajduje się koło wsi Przepiórki w tzw. Kamiennym Lochu, a przedstawiciele Radziwiłła, że nad rzeką Pruską.

76 *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich [z 4 XI] roku 1536*, ss. 65–91; *Opisanie cząści ganiazkiego imienia, otoszejszej k korolju*, ASD, t. 1, ss. 28–30. Na podstawie tego opisu około 1536 r. sporządzono mapę, która zachowała się w zbiorach rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie i tamże została odnaleziona przez S. Alexandrowicza i przez niego omówiona gruntownie (op. cit., ss. 287–290).

77 AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 7589; KWML, sygn. 206, k. 225–231; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Dokumenty pergaminowe, nr 127; *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich [z 4 XI] roku 1536*, s. 66. Tekst wyroku Zygmunta I z 24 V 1536 r. opublikowano w: W. Pocięcha, op. cit., ss. 160–167, 214–215.

Nowa granica między dobrami wielkksiążęcymi (Puszcza Grodzieńska) i Radziwiłłowskimi biegła od granicy pruskiej przez środek Kamiennego Lochu, dalej przez las do tzw. Szelistowskiej Bieli, a następnie do rzeki Szelistówki, nią do stawu i przez wieś Szelistowo (dziś Żrobki), dalej tą rzeczką obok Barszczewa, przez jezioro Dręstwo i rzeczką Jegrznią do Biebrzy. Podzieliła ona na połowę Woźną Wieś, której część z folwarkiem i rudnią przeszła w ręce króla⁷⁸. Do dóbr wielkksiążęcych włączono obszar, położony między rzekami Jegrznią i Nettą wraz z bagnami między Jegrznią i Biebrzą i z grądami nadającymi się do zasiedlenia – Lasem Grzędy, między bielami i Lasem Choszczewo nad Jegrznią⁷⁹. Część tych bagien za Zygmunta Augusta rozdano na łąki⁸⁰.

W latach 1528–1533 przeprowadzono również rozgraniczenie dóbr Gasztołdowskich – włości tykocińskiej – z gospodarskim Knyszynem. 25 stycznia 1530 r. starosta brzeski (a od 1530 r. starosta knyszynski) Aleksander Chodkiewicz i ciwun wileński Maciej Wojciechowicz Janowicz, dokonali w Złotorii rozgraniczenia między Tykocinem a Goniądzem. Jeszcze w 1533 r. komisarze królewscy opisywali granice tych posiadłości Gasztołdów (czyli rozgraniczali wspomniane włości)⁸¹. W tymże roku komisarze królewscy badali również granice włości tykocińskiej Gasztołdów z terytorium starostwa wiskiego. Stwierdzili wówczas: „Wszystko zaś, co jest od zburzonego mostu na rzece Narwi, po lewej stronie drogi łomżyńskiej leżące, to wszystko i prawowicie należy do ziemi wiskiej. To wszystko jest zajęte przez pana Gasztołda, aż do lasów zwanych Brzeziny, a łąki i bory, niepokojone przez pana Gasztołda, jednak posiada starosta wiski. I z tych wymienionych łąk robią miód bartnicy do skarbu JKM. Obywatele wiscy, a także zamek wiski ma tamże łąki. I mogliby w tychże lasach Brzezinach i na łąkach wieś lokować. To zaś, co zajął pan Gasztołd, między starą drogą łomżyńską, a między wymienionymi lasami Brzeziniami i łąkami (które wyżej wymieniliśmy) słusznie i sprawiedliwie należą do ziemi wiskiej. A są to trzy wieś szlacheiców Szorców, Szafranki, Bajki i Pogorzelec, nowe wieś lokowane przez pana Gasztołda, stara wieś Zajki, las Barwik, gdzie może być lokowana dobra wieś i ponadto mogą być założone barcie. Także na miejscu osady Dobarz może być lokowana wieś. To wszystko jest własnością WKM, co zrozumieliśmy z tej naszej rewizji dokonanej między dobrami królewskimi i Tykocinem pana Gasztołda i co opisujemy”⁸².

18 grudnia 1542 r. zmarł bezpotomnie Stanisław Gasztołd, ostatni dziedzic dóbr tykocińskich, które prawem kaduka przeszły na własność hospodara Zygmunta I Starego, kończąc w ten sposób spór o zasięg tych dóbr ze stroną królewską⁸³. Przez jakiś czas gospodarowała w nich jeszcze wdowa po Gasztołdzie, a 15 czerwca 1543 r. Zygmunt Stary podarował dobra Tykocin swojemu synowi Zygmuntovi Augustowi⁸⁴.

Wkrótce po zakończeniu procesu z Radziwiłłami, przystąpiono do dalszej kolonizacji odebranych im wówczas ziem. 28 lutego 1537 r. wystawiono dokument zlecający szlachlicom mazowieckim założenie dwóch nowych wsi w lasach włości rajgrodzkiej. Określenie granic nadania wskazywało jednoznacznie, że chodziło o odzyskaną w 1536 r. część puszczy po Radziwiłłach. Opisano ją bowiem następująco: „od rzeczki Kamionki, wzdłuż drogi idącej z Rajgrodu do Grodna, dalej po

78 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, s. 83.

79 AGAD, Metryka Koronna, sygn. 186, k. 120–120 v; sygn. 209, k. 666–667.

80 J. Wiśniewski (*Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim*, ss. 90–94) zrekonstruował prawdopodobny przebieg lokacji osad w tym terenie.

81 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 101, 160.

82 AGAD, Kopiciana, p. 64, k. 190–201.

83 A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 99, 144 i n.

84 *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymu knyga 1, par. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998, nr 642, s. 129; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony*, s. 166.

obu stronach rzeki Turówki do granic wsi Wola-Białosuknie (dziś Grabowo), następnie granicą wsi Wola Rutkowska do błota zwanego Bagno i stąd do rzeki Kamionki⁸⁵.

W ciągu trzydziestu pięciu lat (czyli od 1537 do 1571 r.) zasiedlano i zagospodarowywano pozostałe jeszcze, mniej korzystne gospodarczo części lasów goniądzkich, zwłaszcza bór Dobarz. „Inwentarz starostwa goniądzkiego” z 1571 r. opisując bór Dobarz, rejestruje, że „jest go nad Biebrzą z północy na południe, blisko trzech mil” (24,7 km), o szerokości od półtorej mili (12,35 km) do mniej niż pół mili (pół mili = 4,1 km) w niektórych miejscach⁸⁶. Do końca XVI w. także lasy rajgrodzkie w miejscach z urodzajniejszą glebą zostały wytrzebione. Zarys lasów w obrębie starostwa augustowskiego i rajgrodzkiego oddaje zachowana w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego „Mapa dóbr knyżyńskich i rajgrodzko-goniądzkich”, datowana przez Stanisława Alexandrowicza na 1561 r. (lub nieco wcześniej)⁸⁷. Umieszczono je tu na wschodnim brzegu jeziora Rajgrodzkiego i wzdłuż rzeki Netty, od jeziora Dręstwo po Dolistowo⁸⁸.

Z kolei inwentarz starostwa rajgrodzkiego z 1573 r. informuje, że: „lasy tegoż starostwa – – wyniszczone, gdzie oprócz opału i mało zdatnego [drewna] leśniczy do budowli, nic do handlu gdańskiego przydatnego nie znajduje – – lasy właściwe miejskie tak wypustoszone, że prócz młodzi nie widać, do opału nawet wynaleźć nie można tu takiego miejsca”⁸⁹. Pozostały tylko jej części nienadające się do prowadzenia działalności rolniczej bez poniesienia dużych nakładów. Przede wszystkim dotyczyło to terenów bagiennych, podmokłych lasów łęgowych i piaszczystych borów. Wśród nich można zidentyfikować bór miejski należący do Rajgrodu – Koniewo (dziś Okuniewicz), usytuowany między odnogami Jeziora Rajgrodzkiego, na zachód i południowy zachód od miasta. Inny bór, Rybczyzna, ciągnął się od boru Pasznia, sąsiadującego z gruntami miejskimi Rajgrodu, na południowy wschód aż pod wieś Kuligi, na wschodzie zaś graniczący z rzeką Jęgrznią, a na południu z borem Belda. Bór Belda rozciągał się od boru Pasznia na północy, na wschodzie graniczył z borem Czarnym na linii wsi Miecze, Danowo, Turczynowo, Łazarze i Kosity, na południe sięgał do Błot Pieńczykowskich, też zapewne pokrytych podmokłymi lasami⁹⁰.

Waldgebiete im Grenzland zwischen Masovien, preußischem Ordensstaat und Litauen vom 15. Jh. bis zur Mitte des 16. Jhs. Wälder der Landgüter Rajgród und Goniądz

Zusammenfassung

Die Beruhigung der politischen Lage auf dem Grenzgebiet zwischen Polen, Litauen und dem Ordensstaat, die nach dem Friedensvertrag von Melno im Jahre 1422 (bestätigt 1435) und nach der Einverleibung von Kreisen Tykocin, Łopuchowo und Złotoria durch das Großfürstentum Litauen als Teil des Grodnoer Landes stattgefunden hatte, spiegelte sich positiv in der Entwicklung des Ansiedlungswesens in dieser Waldregion wider. Die Umwandlungen in der Siedlungsstruktur fanden u.a. auf dem Territorium der hier von der Verfasserin untersuchten Landgüter Rajgród und Goniądz statt.

85 AGAD, Kopiciana, p. 62, k. 225–230.

86 AGAD, ASK, Inwentarz starostwa goniądzkiego z lipca 1571, dz. LVI, G–6, k. 110.

87 S. Alexandrowicz (*Mapy majątkowe*, ss. 296–300) zarys tych puszczy uznał słusznie za niekompletny.

88 Ibidem, ryc. 7 (w załączeniu do pracy). Lasy rajgrodzkie eksploatowano w następnych stuleciach, co przyczyniło się do dalszego pustoszenia ich drzewostanu.

89 AGAD, ASK, Inwentarz starostwa rajgrodzkiego z 1573 r., dz. LVI, sygn. r–7, k. 29 i 34.

90 AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 365–37. Jest to „Mapa gruntów z lasami i placów miasta J. K. Mości Rajgroda z decyzji prześwietnej komisji od stanów Rzeplitej upoważnionej według lustracji roku 1576 i innych, całością niżej wyrażonych włók zawarta. Tudzież grunta od folwarków starościńskich przez mieszczan zabrane a przez sąd komisarski do tychże folwarków przywrócone okazująca. Roku 1776 miesiąca maja dnia 20 sporządzona”. Zaznaczono tu istniejące jeszcze wówczas bory Rybczyzna i Czarny, a pomiędzy nimi umieszczono bór Pasznia.

Die viel zu seltenen Quellangaben weisen darauf hin, dass bereits am Anfang des 16. Jhs. die Waldgebiete des Landgutes von Rajgród dünn besiedelt waren, zumal die meisten Dörfer entweder südlich von Rajgród oder entlang den Handelsweg von Grodno nach Masovien entstanden. Ähnlich war die Lage im Nachbargut Goniądz, das sich auf dem Gebiet vom Grodnoer Urwald befand. Hier führte die wirtschaftliche Tätigkeit wie Aushieb des Waldes und die im 15. Jh. vom litauischen Großfürsten eingeleitete Siedlungsaktion (die dann nach 1505 vom Fürsten Michał Gliński fortgesetzt wurde) zu geringer, aber doch allmählicher Abnahme von der Urwaldfläche auf dem Gebiet des Landgutes Goniądz.

Die rasche Entwicklung der Siedlungsaktion und die Veränderungen in der Agrarstruktur verdankt das Landgebiet dem nächsten Besitzer, d.h. dem Woiwoden Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł, der nach der Flucht von Michał Gliński am 14. März 1508 die beiden Landgüter insgesamt mit den Städten Rajgród und Goniądz bekam. Die Übergabe des Landes an Familie Radziwiłł fand offiziell am 1. Januar 1509 in Wilna statt und wurde zum Anfang von großer Rodungsaktion, die bereits am Ende des 16. Jhs. eine bedeutende Abnahme der kostbarsten Urwaldfläche zur Folge hatte.

Die für Menschen gewonnenen Landflächen wurden als Ackerbau- und Siedlungsgebiete genutzt. Die Siedlungspolitik der Familie Radziwiłł wurde in den nächsten Jahren, nach der Übernahme der Radziwiłł- und Gasztowt-Güter durch die polnische Krone, vom König Zygmunt August II. weiter fortgesetzt.

Übersetzt von Magdalena I. Sacha